

Al compàs del passat: Carmen Tórtola Valencia i la seva fascinació per Amèrica

Isabel Bargalló i Sánchez
Montserrat Bargalló i Sánchez

Setembre de 2009

Aquest article, en la seva versió en castellà, ha estat publicat al catàleg de l'exposició *Arte Funerario Precolombino. La passion de Tórtola Valencia*, inaugurada l'11 de desembre de 2009 al Museu Egipci de Barcelona

Al compàs del passat: Carmen Tórtola Valencia i la seva fascinació per Amèrica

Isabel Bargalló i Sánchez
Montserrat Bargalló i Sánchez

“Creo la suprema equivocación de los americanos a imitar a la pobre y caduca Europa, en vez de buscarse en sí mismos. Poseen artes admirables, fuentes de civilización (firme y fuerte, México estaba construido en una laguna, y los caminos del Perú – audaces hasta hendir las cordilleras – sólo en los del Imperio romano tuvieron igual). Fueron arquitectos notabilísimos, orfebres excepcionales, tejedores, bordadores, alfareros, curtidores y repujadores únicos. ¿Por qué, pues, aceptando, amando, asimilándose a lo que nuestra vieja civilización les llevó, no recobrarse a sí mismos?”

Antonio de Hoyos y Vinent¹

Figura polièdrica; ballarina, dibuixant, pintora, actriu de cinema, musa d'artistes i de poetes, amiga d'intel·lectuals, col·leccionista; el misteri envolta la vida personal de Carmen Tórtola Valencia.

Coneixem millor la seva carrera professional que es desenvolupa entre els anys 1908 i 1930, època en què la dansa experimenta una important evolució de la qual en són alguns exemples Nijinski, amb el seus Ballets Russos, Isadora Duncan i Ruth Saint Denis.

Tórtola va debutar el 25 d'abril de 1908 al Gaiety de Londres amb un musical de nom *Havana* que li va obrir les portes d'Europa amb una gira en la qual va explotar el que ella mateixa anomenarà més tard “bailes de lentejuela y madroño”. No havia de continuar massa més amb aquest estil.

L'any 1909 es retira temporalment dels escenaris i aprofita per crear el seu propi estil, la dansa natural i, de la mateixa manera que Saint Denis², s'inspira en les cultures

¹ Antonio de Hoyos y Vinent, en un article publicat a *Revista de Revistas* l'any 1926 i que du per títol “Las Rutas Ideales de la Bailarina de los Pies Desnudos”.

² Saint Denis va desenvolupar una teoria pròpia de la dansa a partir de 1900, molt influïda per l'estil dramàtic de Sarah Bernhardt i per les danses del Japó, l'Índia i l'Egipte antic. Aquesta artista és probablement la més propera a Tórtola des d'un punt de vista estilístic.

orientals³, però, en el seu cas, amb un punt de partida proper al moviment Modernista⁴ que dominava la Catalunya del moment i que la portava a tenir cura dels més mínims detalls: cartells, fotografies de les seves representacions i posades en escena de les seves danses.

Generalment era ella mateixa la que les dissenyava, però en les seves coreografies van col·laborar pintors com Zuloaga, Anglada Camarasa i Anselmo Miguel Nieto.

Sobre el seu treball Miguel Santos Oliver escriu a *La Vanguardia*:

*“Presenta doce á catorce bailes, de los cuales ejecuta tres ó cuatro por función, durante cada uno un promedio de ocho ó diez minutos. Para esos ocho ó diez minutos de cada baile, para los treinta ó cuarenta que dura el conjunto de su trabajo, ¡cuántas horas de formación lenta, invisible, no sabida de los públicos! Sale á escena, y nos fascina...”*⁵

Paral·lelament, aprofita les tècniques més modernes per fer-se publicitat. Adolf Más li va fer una sèrie molt important de fotografies exposades pel fotògraf al Cercle Artístic de Barcelona, de les quals hem trobat el comentari següent a *La Vanguardia*:

“En el Círculo Artístico ha quedado expuesta una serie de fotografías originales del señor Mas.

No sabemos si los procedimientos modernos fotográficos por si solos pueden producir obras como las expuestas. Creemos que no, creemos que se necesita un gran cultural para presentar un conjunto como el de la actual exposición.

La Maja, La muerte de Aase, La danza de las Rosas, etc., son obras interesantes.

³ Emilio G. de Bustillo escriu a *El Noticiero Universal* a Barcelona el 19 de setembre de 1917: “- De manera que usted ha “documentado” sus danzas sobre el mismo terreno en que fueron creadas hace dos ó tres mil años...

Antes de contestar. Tórtola hace un esfuerzo y vuelve á recobrar su impasibilidad. Luego dice: - Sí, señor. Recorrí en un viaje, para mi inolvidable, Egipto, Arabia, Persia y la India. Me he pasado días enteros estudiando un bajo relieve ó un ejemplar de arcilla. He sentido el supremo soplo del divino arte ante los templos de Lucsor y Abú Simbal, ante la tumba de los Califas en el Cairo y de Mahoma en Medina; me he extasiado ante la imponente grandeza de las ruinas de Hatebid y el santuario de Karli; me he sentido doblemente pequeña é insignificante ante la mole inmensa del templo de Kailasha, tallado en la roca viva; me sepulté durante una semana entre las maravillas de las grutas de Samim... Y como complemento, estudié con fruición la literatura oriental, desde las Vedhas al Kalisandha, los jeroglíficos de las Pirámides y el Templo del Sol, la filosofía budista... ¡esa religión hermosa que condena, como mayor pecado, la ignorancia y que recomienda la anulación del “yo” en nosotros mismos!... ¡Es hermoso, realmente hermoso y sobrehumano!...”

⁴ L'exposició *Miralls d'Orient* que es va poder veure al Centre de Documentació i Museu Tèxtil de Terrassa l'any 2004, i que va comissariar Josep Casamartina i Parassols, va mostrar clarament les tendències orientalistes del modernisme català.

⁵ *La Vanguardia*, 17 d'abril de 1915.

Tórtola Valencia, vista en el escenario es una visión fugaz, pero la Tórtola del artista impresiona profundamente, dejando conocer el refinamiento de su arte.

Tórtola ha bailado delante del objetivo y creemos que de no ser impresionando una cinta cinematográfica, solo con grandes conocimientos de técnica y gran cultura artística se puede producir tales resultados, utilizando placas y procedimientos corrientes.

La transparencia de las gasas, el modelado de las carnes, la gama de claro oscuro, etcétera; solo se obtiene con refinamientos de las operaciones porque pasa una prueba.”⁶

A més, fa una curta incursió cinematogràfica, protagonitzant dues pel·lícules de Condal Films que van esdevenir un gran èxit de públic. La seva capacitat com a mima i la seva indiscutible fotogènia foren els puntals que la feren reeixir en aquest art i d'altres.

La ballarina era molt curosa amb la seva imatge pública, sempre espectacular i excèntrica. Una bona mostra del seu esperit provocador n'és la crònica que llegim a *L'Esquella de la Torratja*, quan l'any 1917 els Ballets Russos arriben a Barcelona i entre els espectadors trobem l'artista suscitant l'admiració general:

*“Heu's-aquí que entra la Tórtola Valencia amb un pentinat de princesa araucana o azteca, el berret a la mà i un xal arcaic. Passa arrogant, fruïnt l'admiració. I les senyoryores i les damisel·les i els cavallers li anaren posant una catifa de mirades que ella trepitjava”.*⁷

La seva feina la porta a fer gires per una gran quantitat de ciutats europees⁸ però és a Amèrica on triomfa amb més contundència. Els públics, els intel·lectuals i els artistes de l'Amèrica Llatina l'adoren. L'any 1913 travessa l'Atlàntic per primer cop en una gira que inicia a Nova York. A partir d'aquest moment, torna a Amèrica en moltes ocasions.

A totes les ciutats que visita, igual que a Barcelona o a Madrid, es relaciona amb l'elit cultural i artística⁹ i, tot i que la crítica es divideix entre els incondicionals i els

⁶ Publicat a *La Vanguardia*, 11 de juny de 1915.

⁷ Paradox a *L'Esquella de la Torratja*, 28 de juny de 1917.

⁸ Londres, Copenhaguen, París, Viena, Berlín Nuremberg, Munich, Budapest, Montecarlo, Madrid i Hamburg són algunes de les ciutats on balla Carmen Tórtola.

⁹ José Francés escriu a *El año artístico 1916*:

“Sus amistades más sólidas son pintores y escultores. Pintores y escultores han encontrado en ella un modelo capaz de darles compuestas ya la figura y facilitarle, además la inspiración.[...]”

detractors, podríem afirmar que el balanç es decanta cap als primers, de manera que gosem parlar de “tortolamania”.

Creiem que, independentment de la qualitat artística de la ballarina, un dels elements que afavoreix aquesta admiració és la seva capacitat de simpatitzar amb els corrents intel·lectuals americans. Cal tenir en compte que Argentina, Uruguai, Perú, Equador i Mèxic són nacions incipients; fa escassament 100 anys de les seves independències i totes estan marcades per un fort nacionalisme cultural que es posa de manifest tant en el discurs polític com en les arts, amb moviments de tendències neoprehispanistes i neocolonialistes.

Però, com es manifesta a Amèrica aquest fenomen de la “tortolamania”? I, com sabem l'atractiu que el Continent i les seves cultures antigues desperten en la ballarina?

Les respostes a ambdues preguntes les hem obtingut a partir dels seus àlbums dipositats a l'Arxiu Tórtola Valencia del Centre d'Investigació, Documentació i Difusió de l'Institut del Teatre de Barcelona. D'aquest interessant recull, ella mateixa en parla en alguna de les entrevistes que concedeix:

“Yo tengo mis libros de prensa. [...] Y yo –continúa- acostumbro leer todos los artículos que a mi se refieren, elogios, críticas, cosas bonitas y feas, bestialidades, etcétera, dos meses después de que trabajo. Dedico tiempo especial para eso, ¿sabe? Porque luego, como yo tengo genio un poco fuerte, cuando dicen algo de mí, me pongo intranquila y no puedo trabajar a gusto. De todas maneras, colecciono los recortes, los pego en mis libros, y los leo mucho tiempo después, [...]”¹⁰

Aquesta és la font documental que ens ha permès saber, entre d'altres coses, que de la mateixa manera que figures com Rubén Darío o Valle-Inclán li havien dedicat poemes; a Mèxic ho fan, entre d'altres, Armando de María y Campos¹¹ i Carlos Pellicer¹²; on també es relaciona amb artistes entre els quals podem destacar Jorge

En torno de la admirable danzarina se agrupan pintores, escultores, músicos, poetas, todo ese mundo superior y envenenado por el aliento de las quimeras.”

La cita l'hem reproduït de la revista cultural mexicana *Mefistófeles*.

¹⁰ Entrevista signada per El Caballero X, publicada al diari *El Universal* a Mèxic, DF, 7 d'octubre de 1918.

¹¹ Crític teatral en importants diaris de Mèxic, autor de diversos llibres sobre història del teatre.

¹² Conegut com a “el poeta de Amèrica”. Fou professor de poesia moderna i director del Departament de Belles Arts de la Universitat Nacional Autònoma de Mèxic i va organitzar els museus de Frida Kalho, el de La Venta i l'Anahuacalli de Rivera.

Enciso¹³ i Chucho Reyes¹⁴. Allà, com abans amb Zuloaga o Viladomat, el seu ball es converteix en referent inspirador de pintors i escultors:

“Los artistas José María Fernández Urbina y José Alfaro Siqueiros¹⁵, abrirán próximamente una exposición de esculturas y pinturas con motivos tomados de los bailes de la incomparable Tórtola Valencia.[...]”

Alfaro es también un artista y aunque no se ha dado a conocer de una manera formal hasta ahora, sus compañeros ven en él toda una personalidad de carácter propio y de tendencias bien definidas, hacia la conquista de una obra completa y absoluta.”¹⁶

Els bohemis l'adoren, Saturnino Herranz¹⁷ l'admira i Adolfo Best Regard¹⁸ hi col·labora amb el disseny d'una coreografia. Roberto Helmont ho explica molt bé:

“Tórtola Valencia ha sido, además, un bello pretexto para que muchos de nuestros pseudos-poetas lancen a los cuatro vientos sus no siempre armoniosas voces y le compongan versos y más versos que, en honor de la verdad, no merecía la hermosa danzarina. Por malos, se entiende. Entre los buenos-que también los ha habido- recordamos los de Rafael López¹⁹ que en una imagen feliz llama a Tórtola:

“honda criatura nocturna hecha de sombra y de fuego.”

Muy bien dicho. Quien lea devotamente la vibrante poseía y vaya luego a ver a Tórtola comprenderá cuánto es sincera, cuanto ha sido inspirada por el arte perturbador de la bailarina gitana.

Nuestros pintores y caricaturistas han sido ahora más parcos que en otras ocasiones. Ignoramos el motivo se ha hablado mucho de una exposición de dibujos, pero hasta hoy como si tal cosa. No hay que olvidar, sin embargo, la maravillosa caricatura de la Gitana de Granados que publicó Cabral²⁰ en “Revista de Revistas.”²¹

Tot i que la seva estada a Mèxic s'allarga durant tot l'any 1918 i que a la resta de països hi passa menys temps, el comportament de la intel·lectualitat llatinoamericana

¹³ Pintor, dissenyador i museògraf. Fou Inspector General de Monuments Artístics de 1916 a 1920.

¹⁴ Pintor, col·leccionista i antiquari.

¹⁵ Siqueiros és un dels muralistes més importants de Mèxic.

¹⁶ Publicat al diari *Excelsior* a Mèxic DF, 17 de gener de 1918.

¹⁷ Saturnino Herrán (1887-1918), *“devoto del ideal indígena entre los dos siglos, además de atraído en su plástica por la armonía de la belleza masculina”*(García Barragán: 2003, 82), era gran admirador de Zuloaga, Sorolla i Romero de Torres. En les seves pintures transmet una visió idealitzada del Mèxic antic.

¹⁸ Adolfo Best Maugard, dibuixant i pintor, va crear un mètode de dibuix per a les escoles mexicanes basat en “models prehispànics”.

¹⁹ L'autor es refereix a Rafael López Velarde, important poeta mexicà.

²⁰ Dibuixant i pintor mexicà.

²¹ No en sabem ni la capçalera ni la data, però probablement és un text publicat a principis de 1918.

és el mateix. A Xile coneix Joaquín Edwards Bello²² i l'escultor Carlos Lagarrigue²³; també té relació amb l'escriptor peruà Alberto Guillén i amb l'artista argentí Alfredo Guido²⁴, visita llocs arqueològics i organitza concursos de pintura:

“Con mucho agrado damos a conocer al público una hermosa y simpática idea de la eminente bailarina Tórtola Valencia, que acaba de hacer en la Comedia una brillante temporada.

Tórtola con el cariño que siempre ha tenido por los artista, y en especial por los chilenos, a quienes ha dado ya tantas pruebas, ha resuelto abrir un concurso de cuadros. El motivo de ellos será cualquiera de sus danzas. Los artistas tendrán todo el mes de setiembre para ejecutar su obra y cuando la gran bailarina, haya regresado a Santiago de su jira al sur, -en los primeros días de octubre- se hará en el Palacio de Bellas Artes una exposición de estos cuadros. El jurado, que será compuesto por personas designadas por Tórtola, asignará los premios que la artista ha acordado dar a los mejores trabajos que se presenten.

El 1.o constará de 500 pesos; el 2.o de 300 y el 3.o de 200 pesos.

La idea ha sido muy celebrada en todos los círculos intelectuales, donda se ha aplaudido con cariño este rasgo de simpatía y amor a Chile de la grande artista.”²⁵

En resum, la ballarina s'envoltava, allà on anava, de poetes, periodistes i pintors i sembla indiscutible que els deia el discurs que els calia escoltar, necessitats com estaven del reconeixement d'Europa.

Malgrat l'observació anterior, podem pensar que la fascinació dels intel·lectuals americans per Tórtola era corresposta per ella, que manifestava sempre que podia la seva intenció de crear coreografies a partir del passat prehistòric i de les danses indígenes continentals com demostra el que ens explica el fragment següent publicat al diari *Novedades*:

“Ahora viene de triunfal “tournée” por toda la América Hispana. Hace poco tiempo estuvo en Lima, y ha confesado que tenía el proyecto de buscar en este Nuevo Mundo una música original y típica, que diera la visión completa de una danza indígena. Para ello tenía que conocer todas las músicas aborígenes, y buscar en ellas el ritmo propicio y la sugerencia evocadora. Y en el Uruguay, en la Argentina, en Chile estudió las danzas y sus melodías en pos de la creación soñada. Pero la gran artista no

²² Periodista i novel·lista nascut a Valparaíso.

²³ Va ser professor i director de l'Escola de Belles Arts de Santiago.

²⁴ Pintor, il·lustrador i escenògraf que va treballar com a decorador al Teatre Colón de Buenos Aires.

²⁵ Fragment publicat al diari *Las Últimas Noticias* a Santiago de Xile, 1 de setembre de 1921.

encontraba en esas danzas y en esas melodías el carácter, la delicadeza y la elevación que ella anhelaba. Las sentía vulgares, plebeyas, anodinas. Ha sido en la música incaica, según parece, en la que ha encontrado las bellezas que su espíritu transumante y selecto quería para la creación de una danza que llevase el alma de la América indígena. La dulzura, la tristeza, y la poesía de la música del país de los incas, ha enamorado a la bailarina de los pis desnudos, y han fortalecido en ella las esperanzas de hacer triunfar en los escenarios europeos, una danza de esas Indias históricas.

A propósito de todo esto ha dicho:

–El movimiento de los bailes indígenas es muy sugerente. Sobre él se puede crear una danza soberbia. Es por supuesto muy poca cosa. Tiene excesiva monotonía. Mas, la fantasía y el temperamento de la artista deben crear lo que falta. Reparen ustedes, por ejemplo, en la Bayadera. Yo podría bailarla como las indias. Pero necesito hacerla más artística, más grande y más teatral, y creo nuevos ritmos y nuevas armonías, complementando los de las mismas bayaderas.”²⁶

Aquesta mateixa idea, la de la monotonia dels balls indígenes, la trobem a *La Alianza Liberal* de Curicó:

“Aprovechó su permanencia en la frontera, para conocer la danza original de nuestros indígenas. Es monótona, pero tierna y plena de situaciones melancólicas.

Ella sabrá darle vida y animación atrayente; pero conservando en absoluto el fondo y la intención del baile selvático.

Se trae del terreno mismo los adornos y los trajes con que se aderezan, para sus fiestas, nuestras indias.

Su creación, La Danza Araucana, la ofrecerá al afortunado público de Valparaíso, antes de partir de nuestra patria.”²⁷

No obstant això, el cert és que, tant pel que fa a les danses orientals com a les americanes, la ballarina admet que *“la fantasía y el temperamento de la artista deben crear lo que falta”*, cosa que demostra la nul·la voluntat de rigor històric en els seus balls. Recreant, més que reconstruint –igual que la resta d'artistes del moment– Tórtola Valencia transportava en els seus balls els espectadors a Egipte, a l'Índia o a Grècia antics i idealitzats, i prometia, allà on anava, l'elaboració de coreografies fidels a un passat americà que els seus contertulians es delien en recuperar o, més ben dit,

²⁶ Luis de Larroder, *Novedades*, desembre de 1917.

²⁷ *La Alianza Liberal*, Curicó, 12 d'octubre de 1921. No sabem si va arribar a ballar la *Danza Araucana* perquè no n'hem trobat, per ara, cap constància.

en reinventar. La nota de premsa que llegim a continuació, recull tot el que hem dit fins ara:

“Tórtola a tudo se dedica com paixão.

Falla-nos da musica brasileira:

“-Que rithmo preciôso, Algo de africano, de arabe, de barbaro e seductor.” “Nao ha daçarinas de danças daqui?” E vem um milhao de perguntas: onde poderá encontrar motivos para estudar o nosso maxixe. Se deve estudal-o, se nao deve. Terminando: que será lindo um baile brasileiro e que ella o fará.”²⁸

D'aquesta intenció, de fer el balls americans, també se'n fa ressò el seu amic i admirador incondicional, Antonio de Hoyos y Vinent:

“Ahora Tórtola acaba de realizar un viaje triunfal por América; allí ha creado nuevas danzas y allí también ha bailado en las viejas ruinas de leyenda, donde quedaron enterradas para siempre las civilizaciones de sangre, de ébano, de nácar y de oro.”²⁹

I l'any 1926, de Hoyos, insisteix en la mateixa idea:

“Entonces, en la portentosa evocación, llevado de la mano por el inca Garcilaso, se han destacado ante mí, en una bárbara policromía cegadora, paisajes, arquitecturas, joyas, trajes y costumbres.

He creído entrever, en una visión de fuerte condensación, a Tenochtitlán la Venecia americana, la ciudad construida sobre una laguna, con sus piramidales templos basálticos, sus palacios enormes, en que cabían escuadrones enteros, y sus glorietas de cuadradas columnas mirándose en las aguas quietas, la capital de la Confederación o Imperio azteca en el día solemne de una de las fiestas religiosas en honor de Huitzicopuli³⁰. Bajo un cielo cobalto, enrojecido de sol, he visto el cortejo sagrado de Moctezuma, el sumo pontífice, Tehuatecotl, seguido de sus innumerables séquitos, revestidos con túnicas de lino³¹ bordadas de raros colores y agobiados por los joyeles de oro de extrañas formas evocadoras de las faunas y floras. Y ante ellos, leve, ingrátida, noble y armoniosa como una escultura, vibrante y ondulante como una sierpe, a la excelsa figura de la danzarina genial.

Después he adivinado en una nube nacarada, ante la persona sagrada del Inca, del Hijo del Sol, en la escenografía portentosa, en la magnificencia de los edificios de enormes sillares, soldados con oro, destacándose sobre la nieve eterna de los Andes, que se recortan a lo lejos sobre el fondo de azul purísimo donde vuelas los cóndores,

²⁸ Di Cavalcanti a *Fon-Fon*, Rio de Janiero, 23 d'abril de 1921.

²⁹ Antonio de Hoyos y Vinent, *El Día*, 2 de febrer de 1917.

³⁰ Probablement vol fer referència al déu mexica de la guerra Huitzilopochtli.

³¹ El lli no arriba a Amèrica fins a la Conquesta.

en el prodigioso escenario del palacio de las Vírgenes del Sol, entre los peregrinos arbustos y las flores, que son joyeles de oro y plata, como en un real jardín de Aladino, a la virgen sagrada cubierta de ricas lanas³² teñidas de rabiosos colores –rojo, verde, azul- y agobiada de collares áureos. Y siempre el rostro de la ofertosa tenía el puro perfil oriental, el color de traslúcido alabastro y los ojos de almendradas esmeraldas de Tórtola Valencia.

Porque Tórtola Valencia, la artista sin par, en un éxodo ideal al través del mundo que fue, recorre América.”³³

Amb tot, l'única dansa “precolombina” que trobem documentada és la *Danza Incaica*, encara que s'intenti veure com a tals la *Danza Tehuana* i les *Guajires* que interpretava. Un cronista peruà, que l'any 1922 li reclamava aquesta creació, escrivia:

“[...] y nos hacían pensar en el deseo expresado por Tórtola –en su anterior paso por Lima– de fijar a través del prisma de su visión artística el carácter de las viejas danzas incásicas del Perú.

Tal vez el aspecto de esas viejas danzas no hayan alcanzado a impresionar con suficiente fuerza el espíritu de la danzante; tal vez lejos de aquí, no haya tenido a la mano elementos suficientes que le sirvieran para la reconstrucción de su ideada danza, el caso es que hoy, recordamos esa vieja idea o ese intento contemplando su Tehuana, sobre un popular ritmo mexicano.”³⁴

Finalment, la va crear i la va executar i sabem que per aquesta “*Danza Incaica, danza de majestuosa altivez*”³⁵, la va condecorar el Govern del Perú amb la *Orden del Sol*³⁶. Les seves fotografies interpretant la dansa van exposar-se al pavelló d'aquell país a l'Exposició Iberoamericana de Sevilla de 1929. En el revers d'una de les fotografies hi llegim del puny i lletra de Carmen Tórtola:

“Foto: Goygueta; Lima figuró en la Exposición Ibero-Americana en el Pabellón del Perú como tipo representativo de la Raza Incaica: 1929. Sevilla.

Tamaño del foto: natural.”

Els “tortolinofilos”, com els arriba a definir algun diari mexicà, no es redueixen als cercles intel·lectuals. A Mèxic, les senyoretes de bona família admiren l'artista i emulen

³² La llana és un nom que fa referencia únicament al pèl d'ovella, i les primeres ovelles a Amèrica arriben amb la Conquesta. A l'Amèrica del Sud es feia servir pèl de camèlid, no llana.

³³ Antonio de Hoyos y Vinent, en un article publicat a *Revista de Revistas* l'any 1926 i que du per títol “Las Rutas Ideales de la Bailarina de los Pies Desnudos”.

³⁴ *El Tiempo*, Lima, 13 de febrer de 1922.

³⁵ Irene González a “La revuelta artística de Tórtola Valencia”

³⁶ Condecoració que atorga el Govern del Perú als seus ciutadans o a estrangers que hagin destacat en camps com les arts, les lletres, la cultura, etc.

la seva manera de ballar, caminar i vestir; els comerciants de teixits i de mobles utilitzen la seva imatge com a reclam (com ja ho havia fet anteriorment Myrurgia), i fins i tot posen el seu nom a un gelat i a un restaurant de la ciutat.

Transcrivim a continuació el text d'un anunci trobat a l'àlbum que l'artista va dedicar a la seva estada a Mèxic durant tot l'any 1918:

“CAUSO TORTOLA VALENCIA

Con sus preciosos bailables

De majestuosa cadencia,

Ensueños inexplicables

Porque en lo sublime pisa,

Cuando se le oye exclamar:

“El frio me voy a quitar

En ajuar de Blas Pahisa”

Volem ressaltar també el gran èxit que tenien els seus imitadors en els teatres de varietats: Lupita del Cacho és una de les actrius que la imita a Mèxic i els estudiants de matemàtiques de Montevideo creen unes dances emulant la ballarina per a la seva festa de primavera.

La premsa de la capital uruguaiana ens ho explica:

“Los estudiantes de matemáticas hicieron anoche en el Urquiza su función festejando la entrada de la primavera.[...]

[...]El cronista anotó las siguientes impresiones sobre las danzas de Tórtola Montevideo, el mayor éxito de la noche.

La batuta del maestro Marotti atacó los primeros y suaves compases de un danzable.

Es entonces que la tela se corre y que el policromo disco de luz de un reflector estampa en la escena la diafanidad mística de una aurora.

Dos manos aparecen, y a las manos siguen un rico mantón de Manila y una gitana. La gitana es Tórtola Montevideo.”³⁷

I al diari *El Plata*:

“Tórtola Montevideo, compatriota que desde anoche nos honra, no ha demostrado con su labor, que no es necesario ir a oler mirra sobre los sarcófagos griegos, ni marcharse a comprender el misterioso encanto de los jardines romanos, para tener una clara, clarísima, visión y un absoluto dominio en ese arte que se llama pagano.

³⁷ Publicat al diari *La Mañana* a Montevideo, 26 de setembre de 1918.

La labor tiene toda la maestría de un Niginsky, toda la plasticidad de una Isadora Duncan, toda la gracia sutil de una Felyne Verbist y toda la majestuosa impetuosidad de una Tórtola Valencia".³⁸

Fins i tot hi ha ballarines que calquen el seus balls. Un cas paradigmàtic és Norka Rouskaya. Aquesta artista suïssa amb nom de ciutat russa, fa una gira per Amèrica seguint les passes de la diva copiant el seu repertori i repetint les seves extravagàncies. Així doncs, aquesta "ballarina dels peus de seda" plagia els moviments de "la ballarina dels peus descalços" organitzant escàndols que serveixen de promoció a "la Valencia", tal com de vegades li deien, i provoquen que aquesta imitadora acabi a la presó:

"En el año 1913 bailó Tórtola Valencia en el cementerio de San Martín, de Madrid, ante un grupo considerable de intelectuales españoles.

Hace unos meses, en Lima, la imitó una vulgar bailarina y la llevaron a la cárcel. El lugar nos parece de perlas para todos los imitadores y plagiarios."³⁹

Tanmateix, la relació de l'artista amb Amèrica té també les seves ombres que es manifesten bàsicament en algunes males crítiques al seu treball, que els seus incondicionals atribueixen a la poca preparació del públic i la crítica per entendre l'art sublim de la ballarina⁴⁰ i al caràcter conservador de la societat. A Guadalajara (Mèxic) alguns individus van apedregar la façana del Teatro Degollado, on Carmen Tórtola havia de representar *La Bacanal* i a Puebla (Mèxic) es va fer una campanya demanant als catòlics que no assistissin a l'espectacle. El corresponsal de *La República* a la ciutat escriu:

"[...] "La Bacanal", pecaba de lúbrica, porque la excéntrica danzarina, que dejó recuerdos tan poco agradables en esta ciudad, sale en ella con las extremidades inferiores al descubierto, espectáculo al que, según dicen, pues nosotros no osaríamos, dado el caso, a poner las manos en el fuego por defender la veracidad del dicho, los habitantes de la urbe de los camotes y de las beatas, no son afectos."⁴¹

Ara bé, com ja hem apuntat més amunt, el balanç de les seves estades al Continent és altament positiu, i ella en magnifica alguns aspectes que fan que les seves gires

³⁸ Fragment publicat al diari *La Mañana* a Montevideo, 26 de setembre de 1918.

³⁹ Resenya publicada al diari *El Nacional* a Mèxic, DF, 26 de març de 1919.

⁴⁰ *La obra de Tórtola Valencia era algo desconocido en Méjico, y es algo aún no comprendido del todo por nuestros intelectuales, que sin embargo se ha impuesto con irresistible evidencia y que auguramos y tenemos fé en que terminará con soberbia apoteosis.* Pero Grullo a México, durant l'any 1918.

⁴¹ Duo Bar-Cas, *La República*, Mèxic DF, 24 d'abril de 1918

semblin més arriscades i exòtiques del que realment van ser i fa que circulin històries fantàstiques al voltant dels seus viatges. I així infla els perills que troba per culpa de la Revolució Mexicana i del bandolerisme al Perú, on aconsegueix eludir una situació compromesa gràcies a les seves danses:

“[...] Hacía yo, por aquel entonces, una tournée por el Perú. Varios literatos, pintores y poetas limeños, organizaron en honor mío una excursión á los Andes, á fin de que pudiera admirar algunos monumentos, restos de la civilización de los Incas famosos. Y hete aquí que una tarde, al atravesar un desfiladero, se nos presenta de improviso un grupo de dos ó trescientos indios, que sin más contemplaciones, nos hicieron prisioneros, con ánimo, sin duda, de exigir por nosotros un fuerte rescate. Ya en presencia del jefe de la tribu, que se llamaba Manco-Kaput⁴², sus secuaces comenzaron á bailar en torno nuestro una danza infernal, acompañada de alaridos y cánticos. Aquello fué para mi la inspiración. Me separé de mis compañeros y aproximándome al jefe indio, comencé a bailar ante él una de mis danzas trágicas. Como por arte de magia, se dulcificó el semblante de Manco-Kaput, ante el cual agoté mi repertorio. Aprovechando el arrobamiento con que me miraba, le dije que tenía que estar forzosamente en Lima al día siguiente, por haber de debutar en el teatro Municipal. Y el jefe indio no solamente nos dejó marchar á todos libremente, sino que aseguró que asistiría á mi debut. Yo creí que aquello sería una fanfarronada, pero ¡cuál sería mi sorpresa al verle aparecer al día siguiente en mi camerino, vestido de frac y con su cabellera cortada al rape! Por si esto fuera poco, me declaró su amor, y en vista de que yo no accedía á sus pretensiones, montó un día á caballo y se arrojó á uno de los innumerables precipicios andinos... ¿Verdad que parece el argumento de un film sensacional?”⁴³

A més, demostra una gran admiració per totes les manifestacions culturals, artístiques i gastronòmiques d'arreu, i per això procurava que l'acompanyessin com a cirerones les elits intel·lectuals. Així explica la premsa local una excursió de la ballarina pels voltants de la ciutat de Mèxic:

“En días pasados, la genial e ingeniosa bailarina Tórtola Valencia, acompañada de diletantis, croniqueros y muchachos que hacen versos, fue de paseo a una de las poblaciones de los alrededores, los informes dicen que Xochimilco. Hubo ágape campestre, alegría, humor, recitaciones y chirigotas. Tórtola estuvo muy ocurrente.

⁴² Curiosament, el nom d'aquest personatge s'assembla molt al d'un important personatge històric precolombí: Manco Capac.

⁴³ Emilio G. de Bustillo, *El Noticiero Universal*, Barcelona, 19 de setembre de 1917. Surt publicat també a *Revista de Revistas*.

De pronto, alguien le habló del pulque⁴⁴ y le explicó en que consistía. A ella le entró entonces un infantil deseo de conocer, de probar eso. Y procedieron a complacerla. Y le llevaron del curado. “Curado de naranja,” rezan los informes. Le probó, y hubo de gustarle. Ingirió el primer vaso; le sabía, al decir de ella, a algo como “champaña indígena” –propias palabras. (¡Que prabase el de Nogues!) Total: quedó satisfecha de la nacional bebida.

Además, la gran bailarina se dio un gran atracón de “enchiladas” y de “mole”. Y se chupaba los labios, sus dulces labios de coral.

¡Me siento mexicana de corazón! Exclamó entusiasmada. ¿Y de estómago, también...? preguntó uno de los concurrentes, poniendo picardía en la frase.

Todo hace esperar que en el repertorio de la danzarina llegará a figurar la DANZA DEL PULQUE.”⁴⁵

Una altra anècdota relacionada amb la revolució mexicana apareix en un diari de Lima del qual no hem pogut localitzar ni la capçalera ni l'autor:

“–En Chile, me criticaban porque uso faldas demasiado largas, en Estados Unidos me tomaron por espía Turca y en Méjico se volvieron contra mí por un detalle muy curioso...

–Cuenta....

–Pues es el caso que yo estaba loca por una cabeza de muerto para mandar hacer una escultura que representara la cabeza del Bautista, indispensable en la danza de “Salomé”, pero todos los muertos en los hospitales eran inservibles para el vaso, pues las enfermedades los había desfigurado; ya había perdido la esperanza cuando fué asesinado en la ciudad de Méjico un general mientras tomaba café en un restaurant, yo solicité del gobierno que se me autorizara para aprovechar su cabeza, autorización que se me concedió inmediatamente...”

Els constants viatges i el cultiu de relacions amb gent influent li procuren les eines adients per poder desenvolupar una altra de les seves activitats predilectes: el col·leccionisme. Avalada pel seu interès cultural i l'afany de documentar-se, Carmen Tórtola Valencia adquireix objectes de procedència, cronologia i valor diversos:

“Es una entusiasta coleccionista de antigüedades, pero no es la vulgar coleccionista, sino la artista que va documentándose y rodeándose de los objetos que puedan sugerirle la voz de tiempos pasados.”⁴⁶

⁴⁴ Beguda fermentada que s'extreu de cert tipus d'atzavara.

⁴⁵ A *Nuevo Mundo* de Mèxic, DF, 16 de febrer de 1918.

⁴⁶ *La Prensa*, 12 d'octubre de 1921.

La documentació consultada fins aquest moment als arxius de l'Institut del Teatre no permet esbrinar l'origen de les seves peces americanes. És molt possible que d'aquesta col·lecció n'adquirís la major part durant les seves gires i que arribés a Barcelona en els nombrosos baguls que portava:

*“Recién llegada de Méjico, hemos tenido el gusto de saludar en un palco del Principal Palace, donde atraía las miradas de todos, por su fama, su belleza, sus joyas y su indumentaria, a la célebre y originalísima artista cuyo nombre encabeza estas líneas. Tórtola viene de Méjico satisfechísima, con un cargamento de aplausos, veinticinco baúles mundos llenos de ricos trajes y multitud de objetos artísticos y algunos miles de dólares, que acrecen su ya importante fortuna.”*⁴⁷

Els objectes que col·lecciona també formen part de la seva imatge promocional, són l'atrezzo ideal per a les seves representacions i per decorar les habitacions d'hotel que utilitza per rebre periodistes i incondicionals:

*“La entrevista fue en el departamento de un céntrico hotel. Cuando llegamos estaba acompañada de algunos periodistas y rodeada, mejor dicho, bloqueada, por una multitud de retratos, pinturas, grabados, dibujos y cuadernos, así como de una monstruosa colección de bultos de viaje, que entreabrían sus bocas repletas de papeles, de objetos curiosos y de faralaes. Esperamos tranquilamente que terminara su charla con las personas que allí se hallaban, y entonces pudimos recoger lo más atinado de nuestras observaciones.”*⁴⁸

La seva fama de col·leccionista i d'amant de l'exòtic arriba al punt de crear una visió ideal de casa seva i en alguns casos, els articulistes americans parlen de palaus de llegenda a Londres i Barcelona i d'altres periodistes se centren més en la qualitat de les peces que reuneix:

*“Hay en su casa de Barcelona, habitaciones que guardan varias decenas de arcas, colmadas de las telas más raras y preciosas. Y son tejidos antiguos, venidos del Egipto cálido, y son telas diáfanos o recamadas, pálidas o ardientes de luz, llegadas de la india lejana y dorada”*⁴⁹.

Possiblement els seus admiradors no perdien cap oportunitat per tal que l'artista trobés l'Occident buscant l'Orient. Com segles abans, buscant les Índies, hom va arribar a les

⁴⁷ P. Sorel, *La Lucha*, 14 de març de 1919.

⁴⁸ *El Pueblo*, Mèxic, DF, 6 de gener de 1918.

⁴⁹ A. Rojas Jimenez a *La Estrella* de Valparaíso, 23 de novembre de 1921.

Índies Occidentals. Jesús Villalpando, fundador de la revista *Vida Moderna*, resum que l'artista es va fer amb aquest passat de la forma següent:

*“Tórtola Valencia, antes de emprender el necesario vuelo de las golondrinas, ha recogido el mejor aroma mexicano, que es como si la raza antigua le ofreciera el rito olvidado de las tradiciones.”*⁵⁰

Per concloure, fullejant els àlbums de Tórtola, llegint els diaris de l'època, podem arribar a considerar que Amèrica es converteix per a la ballarina -segons alguns escriptors mexicans- en l'Orient mitificat pels artistes romàntics i modernistes. Així ho expressa César Pellicer:

*“Esta tierra de Anáhuac legendaria y maravillosa se me antoja escenario adecuado, propicio a su danzar eterno: En medio de valle azul y transparente, espíritu del pasado que vuelve, sueño contemplarla rodeada de todas las leyendas, bailar en una, todas las danzas de nuestras mitologías, al bárbaro ritmo de los teponaztles”*⁵¹ *sagrados.*⁵²

Bibliografia

Art i cultura

- AAVV. *Anglada –Camarasa en la Col·lecció Fundació “la Caixa”*. Barcelona: Fundació “la Caixa”, 2007
- AAVV. *Fantasies de l'harem i noves Xahrazads*. Barcelona: CCCB, 2003
- AAVV. *Història de la música catalana, valenciana i balear. Vol. IV. Del Modernisme a la Guerra Civil (1900-1939)*. Barcelona: Edicions 62, 1998.
- AAVV. *La vida a palau. Eusebi Güell i Antoni Gaudí: Dos homes i un projecte*. Catàleg de l'exposició. Barcelona: Diputació de Barcelona, 2002
- AAVV. *Mariano Fortuny*. Catàleg de l'exposició. Venècia: Comune di Venècia, 1999
- AINAUD, JOAN-FRANCESS. *Josep Viladomat, escultor*. Catàleg de l'exposició. Girona: “La Caixa”, 2001
- AAVV. *La pintura catalana. Els protagonistes dels segles XIX i XX*. Barcelona: Caroggio, S.A. de Ediciones, 1994
- BORNAY, ERIKA. *Las hijas de Lilith*. Madrid: Ensayos Arte Cátedra, 2001
- BRAVO, ISIDRE. *L'escenògraf. Joseph Mestres Cabanes*. Barcelona: Consorci del Gran Teatre del Liceu. 1989
- CASAMARTINA I PARASSOLS, JOSEP. *L'interior del 1900*. Barcelona, Terrassa: CDMT i Institut Amatller d'Art Hispànic, 2002
- CASAMARTINA I PARASSOLS, JOSEP. *Miralls d'Orient*. Catàleg de l'exposició. Terrassa: CDMT, 2004
- GOETZ, HERMANN. *India*. Barcelona: Seix Barral, 1961
- HUYSMANS, J.K. *Al revés (Au rebours)*. Valencia: Prometeo,

⁵⁰ Jesús Villalpando a *El Nacional*, Mèxic DF, 18 de gener de 1918.

⁵¹ Instrument precolombí de percussió.

⁵² César Pellicer, *Excelsior*, Mèxic DF, 25 de gener de 1918.

LACAMBRE, GENEVIÈVE I OKADA, AMINA. "Gustave Moreau (1826-1898) et les miniatures indiennes". *La revue du Louvre et des musées de France*, Nº 1, 1997, pags. 64-78

MARTÍN-MÁRQUEZ, SUSAN. "Híbridez y modernidad en la obra de Marià Fortuny: El desnudo des-orientado y los retratos de Carmen". *Arizona Journal of Hispanic Cultural Studies*. Volumen 7, 2003

OSSATO, CRISTINA. "«Salomé» ed il linguaggio simbolico: Gustave Moreau e Oscar Wilde". *Strumenti Critici*, Nº. 100, 2002, pags. 379-397

PORTER, MIQUEL. "Cultura cinematogràfica" a *Història de la Cultura Catalana. Vol. VII. EL Noucentisme 1906-1918*. Barcelona: Edicions 62, 1997

RUBIN, WILLIAM, EDITOR. *Le primitivisme dans l'art du 20e siècle. Les artistes modernes devant l'art tribal*. París: Flammarion, 1987.

The Illustrated Bartsch

WOOLLEY, L. *Mesopotamía y Asia Interior*. Barcelona: Seix Barral, 1961

Art i cultura a Amèrica

AAVV. *Arte y etnología*. Catálogo de la exposición. Banco de la República. Depto. Editorial. Colombia. Sense data.

América pintoresca. Descripción de viajes al Nuevo Continente. Madrid: Erisa, 1980.

ARTUNDO, PATRICIA M. "Los años veinte en la Argentina. El ejercicio de la mirada" <http://www.lehman.cuny.edu/civerletras/vo3/Artundo.html>

BLANCARTE, ROBERTO, compilador. *Cultura e identidad nacional*. México, DF: FCE

BETHELL, LESLIE, ED. *Historia de América Latina. 9. México, América Central y el Caribe, c. 1870-1930*. Barcelona: Ed. Crítica.

Brook, Carolina. *Orozco, Rivera, Siqueiros. Muralismo mexicano*. Giunti

COLUCCIO, FÉLIX. *Antología ibérica y americana del folklore*. Buenos Aires: Guillermo Kraft limitada, 1956.

COMPAGNON, OLIVIER. "L'Euro-Amérique en question", *Nuevo Mundo Mundos Nuevos* [En línia], Debates, 2008

RICHMOND, DOUGLAS W. *La lucha nacionalista de Venustiano Carranza 1893-1920*. México, DF: FCE

ENRÍQUEZ UREÑA, P. *Historia de la cultura en la América Hispánica*. México, D.F.: FCE, 1943.

FERNÁNDEZ, MARTHA. "El pabellón de México para la Exposición Iberoamericana de Sevilla de 1929. Su rescate y restauración". *Imágenes del Instituto de Investigaciones Estéticas*.

GARCÍA BARRAGÁN, ELISA. "Escultura y arquitectura neoindígena" en Schávelzon:1988

GARCÍA BARRAGÁN, ELISA. "La plástica mexicana: transculturación e identidad." En *Iberoamérica mestiza. Encuentro de pueblos y culturas*. Madrid: 2003. Pp. 67-83

GÓMEZ PARRA, RAFAEL Y MARTÍNEZ MIGUÉLEZ, ÁNGELES. *Los indios a la reconquista de América*. Madrid: Fundamentos, 1992.

GUTIÉRREZ VIÑUALES, RODRIGO. "El neoprehispanismo en la arquitectura. Auge y decadencia de un estilo decorativo- 1921/1945". *Arquitectos*, octubre 2003.

GUTIÉRREZ, RAMÓN Y GUTIÉRREZ VIÑUALES, RODRIGO. *América y España. Imágenes para una historia. Independencia e identidad, 1805-1925*

GUTIÉRREZ VIÑUELAS, RODRIGO Y RAMÓN GUTIÉRREZ. "Fuentes prehispánicas para la conformación de un arte nuevo en América." *Temas*, Buenos Aires: Academia Nacional de Bellas Artes, 2000

HERRERÍAS GUERRA, MARÍA. "El zapatismo visto desde la modernidad (1911-1919)". Ponencia Conacyt

KRAUZE, ENRIQUE. *Caudillos culturales de la Revolución*. Siglo XXI, editor, 2000

LUBRICH, OLIVER. "Egipcios por doquier". Alejandro de Humboldt y su visión "orientalista" de América". *HiN Revista Internacional de Estudios Humbolitanos* III, 5, 2002, pàgs. 2-28

- MATUTE, ÁLVARO. *La Revolución Mexicana: actores, escenarios y acciones. Vida cultural y política, 1901-1929*. México: Secretaría de Gobernación, Instituto Nacional de Estudios Históricos de la Revolución Mexicana. 1993
- MONSIVAIS, C. "Pasiones urbanas a la orden: La ciudad de México y la cultura 1900-1950". *Andes (Salta)*, ene./dic. 2006, no.17, p.383-411.
- NOLASCO ARMAS, MARGARITA. "La antropología aplicada en México y su destino final: el indigenismo" a *Los indios y la antropología en América Latina*. Buenos Aires: Búsqueda Yuchan, 1884, pag. 125-150.
- RAMÍREZ, FAUSTO. "Vertientes nacionalistas en el modernismo". *El Nacionalismo y el Arte Mexicano. IX coloquio de Historia del Arte*. México: UNAM, 1986
- RICHMOND, DOUGLAS W. *La lucha nacionalista de Venustiano Carranza 1893-1920*. México, DF: FCE
- TOLEDO MICÓ, RUDDY, MERCEDES SILVA Y BEATRIZ BERTOLÍ. "El arte como expresión de la identidad cultural en América Latina". *Enfocarte.com*, 24.Smith, Anthony D. *Nacionalismo e indigenismo*. London School of Economics VILLORO, LUIS. *Los grandes momentos del indigenismo en México*. México, D.F.: SEP, 1987.

Música i dansa

- AAVV, *La dansa a Catalunya*. Barcelona: Caixa de Catalunya
- ALIER, ROGER Y GUERRA, CARLES. *El gran llibre del Liceu*. Barcelona: Edicions 62, 2004
- BRAVO, ISIDRE. *L'escenògraf. Josep Mestres Cabanes*. Barcelona: Consorci del Gran Teatre del Liceu, 1989
- MONÉS I MESTRE, NÉLIDA. *El ballets russos a Barcelona*. II Jornadas de Danza e Investigación. Burjassot (Valencia): Jornadas de Danza e Investigación, 2000
- MURGA CASTRO, IDOIA. *Escenografía y figurinismo de los bailarines españoles de principios del siglo XX*. CSIC
- PLA I ARXÉ, RAMON. "La formació d'un gran teatre d'òpera". *Barcelona Metròpolis Mediterrània*. Núm. 48. Especial Liceu
- ZAMORA, ÀNGEL. *Danzas del mundo*. Madrid: CCS, 1999

Música i dansa a Amèrica

- CHÁVEZ, CARLOS. *La música mexicana*. México: 1949.
- DALLAL, ALBERTO. "Anna Pavlova en México". *Anales del Instituto de Investigaciones Estéticas*. Vol. XV, núm. 60, 1989.
- "Antonia Mercé "La Argentina" en México". *Anales del Instituto de Investigaciones Estéticas*. Vol. XVI, núm. 61, 1990.
- FERNÁNDEZ, JUSTINO. "El Ballet Ruso". *Anales del Instituto de Investigaciones Estéticas*. Vol. II, Núm. 7, 1941.
- IBARRA, RICARDO. "Entre el cielo y la tierra, la danza tradicional mexicana". *Gaceta universitaria*, 12 nov. 2001
- MADRID, ALEJANDRO L. "Los sonidos de la nación moderna. El primer Congreso Nacional de Música en México." *Boletín Música* # 18, 2007
- MARTÍ, SAMUEL. *Música precolombina*. México, D.F.: Ediciones euroamericanas, 1978.
- VELAZCO, JORGE. "El nacionalismo musical mexicano". *Cuadernos de música iberoamericana*. Vol. 6, pag. 65-78

Referents a Carmen Tórtola Valencia

- Els nostres carrers porten nom de dona [recopilació de textos i dades amb la col·laboració del Consell de Dones del Districte de Sarrià-Sant Gervasi]*. Barcelona: l'Ajuntament, 2006.
- FONTBONA, FRANCESC. *Tórtola Valencia, la llegenda d'una ballarina*. Barcelona: Institut del Teatre, 1985.

- GARLAND, IRIS. "Early Modern Dance in Spain: Tórtola Valencia, Dances of the Historical Intuition". *Dance Research Journal*, 29/2 (Fall 1997)
- GARLAND, IRIS. " El enmascaramiento de Tórtola Valencia: autoexilio feminista de una bailarina de la Belle Époque". *Exilio Femenino*, 1999. Págs.. 120-126
- GONZÁLEZ, IRENE. "La revuelta artística de Tórtola Valencia".
- GONZÁLEZ NOVOA, FRANCISCO. *Tórtola Valencia a la sala de ball*.
- QUERALT DEL HIERRO, MARÍA PILAR. *Tórtola Valencia. Una mujer entre sombras*. Barcelona: Lumen, 2005.
- QUERALT DEL HIERRO, MARÍA PILAR. "Tortola Valencia, musa de modernistas". *Historia* 16, núm. 354, 2005, PÁGS.. 120-126
- SANTOS, CARE. "Tórtola Valencia: creadora de su propia leyenda". *Historia y vida*. Núm. 333, 1995, págs. 6-20
- SOLRAC, ODELOT. *Tórtola Valencia and Her Times*. New York: Vantage Press, Inc., 1982.
- RIBAS, IOLANDA. "Carmen Tórtola Valencia, el misteri està servit". *Serra d'Or*, núm. 583-584, 2008, Págs. 91-93

Documentació

Arxiu Tórtola Valencia. Centre d'Investigació, Documentació i Difusió (CIDD), Barcelona, Institut del Teatre.

Institut Amatller d'Art Hispànic. Arxiu Mas. Barcelona

Centro Nacional de Investigación, Documentación e Información de la Danza "José Limón", INBA, México, D.F.

Currículums de les autores

Isabel Bargalló i Sànchez

Arquitecta per la Escuela de Arquitectura de la Universidad Autónoma de Puebla (México) i Doctora en Art per la Universitat Autònoma de Barcelona.

Va col·laborar com a voluntària en diverses campanyes d'excavació de jaciments ibèrics al Priorat i la Rivera d'Ebre, sota la direcció de la doctora Margarida Genera del Departament d'Arqueologia de la Universitat de Barcelona. Així com en la catalogació i registre de peces arqueològiques del Museu Municipal de Falset.

Va iniciar la seva activitat docent l'any 1990 com a professora de Metodologia de la Projectació y coordinadora del departament de Projectes de l'Escola Superior de Disseny, adscrita a la Universitat Ramon Llull. Fundadora del programa de pràctiques en empreses. Actualment continua les seves tasques docents en diverses institucions.

Es membre del Centre d'Estudis Precolombins de la Universitat Autònoma de Barcelona, on du a terme tasques de recerca i divulgació, a través de la creació de cursos, activitats pedagògiques i projectes museogràfics, entre els que destaquen les conferències per a Amics de la Unesco de Barcelona, Fundació Universitat de Girona, Casa Elizalde i Universitat Autònoma de Barcelona. També col·labora amb el Museu Etnogràfic de Barcelona.

Ha assistit a diversos cursos d'intervenció en el patrimoni del Col·legi Oficial d'Arquitectes de Catalunya.

Ha participat com a ponent en congressos internacionals a Europa i Amèrica Llatina.

Ha redactat i preparat per a la seva publicació la tesis doctoral *La ciutat mesoamericana vista pels cronistes*, un estudi exhaustiu sobre l'urbanisme de les ciutats mesoamericanes a través de las "Crónicas de Indias".

Ha publicat articles a:

"Diseño textil" en *Las profesiones del Diseño*, Editorial Planeta, p. 113-139.

"Introducción al Diseño Textil", en *Revista de la Industria Textil*, núm. 288, Mayo 1991, p.93.

“Noves aportacions a l'estudi de la Catedral de Barcelona”, conjuntament amb Núria Téllez, a *Ponències i comunicacions del III Congrés d'Història de Barcelona*, Octubre 1993, p. 255-262

“La que va somniar Cerdà...” a *Ressò de Montbau*, núm.13, Barcelona 1995, p. 5.

“La bestia moderna y la urbe”, conjuntamente a Mireia Viladevall a *Tiempos de Reflexión*, suplemento cultural de *La Opinión*, diario de la mañana, año IV, Número 96, Puebla, México, 1a quincena de Junio de 1995, p. 3-4.

Llengua catalana. Material didàctic. Nivell B. amb Montserrat Costa. Generalitat de Catalunya. Departament de Treball. Àrea de Normalització Lingüística. Secció de Documentació i Publicacions. Any 2000

“La tinta negra i vermella: els còdexs mesoamericans”. 2005. <http://hipatia.uab.es/exposicions/codex/jornades.htm>

"Iconografía y contexto: el caso de Mesoamérica", con Montserrat Bargalló, en prensa.

“Montbau, un polígono modelo”, a *El espacio público como patrimonio: planificar la ciudad de la ciudadanía* (título provisional). En prensa.

Montserrat Bargalló i Sánchez

Graduada Superior en Disseny Tèxtil per l'Escola Superior de Disseny Tèxtil de Sabadell adscrita a la Universitat Ramon Llull de Barcelona (1988-1993) especialitat en teixits de calada, estampats, tintura i acabats.

Postgraduada en Món Precolombí per la Universitat Autònoma de Barcelona (2006) i Doctoranda en Art per la mateixa universitat amb la tesis doctoral *Les mantos mexicans del postclàssic tardà*.

És membre del *Centre International d'Étude des Textiles Anciens* (CIETA) y del Centre d'Estudis Precolombins de la Universitat Autònoma de Barcelona, on du a terme, sota la direcció de la Doctora Victòria Solanilla, tasques d'investigació i divulgació, a través de la creació de cursos, activitats pedagògiques i projectes museogràfics, entre els que destaquen les conferències per als Amics de la Unesco de Barcelona, la Universitat Autònoma de Barcelona; i un projecte museogràfic per a la sala d'Amèrica del Museu Etnològic de Barcelona.

Ha assistit a cursos de formació específica sobre patrimoni, els més recents són: *Anàlisi tècnica de teixits antics I i II*, curs impartit per la senyora Roberta Orsi-Landini, membre del CIETA al Centre de Documentació i Museu Tèxtil de Terrassa (CDMT) (2007-2008). Ha assistit a les *IV Jornades Universitàries d'Història Antiga*, dedicades als teixits coptes i celebrades a l'Abadia de Montserrat (2007).

Amb referència al patrimoni americà l'any 2004 va assistir al un curs específic *Cultures del Mèxic precolombí*, coorganitzat per Fundació Caixa de Catalunya, Grup d'Estudis Precolombins i Instituto Nacional de Antropología e Historia de México (INAH).

Després de deu anys d'experiència a la indústria tèxtil, va iniciar les seves col·laboracions amb museus l'any 2002 al Museu de Badalona on va realitzar, conjuntament amb l'arxivista del centre, Montserrat Carreras i amb Antoni Bargalló, tasques d'arxiu i documentació del llegat del gran tècnic tèxtil Pau Rodón i Amigó (compost per arxiu, biblioteca i mostraris).

Va iniciar la seva col·laboració amb el Centre de Documentació i Museu Tèxtil de Terrassa com a comissària, creadora del projecte museogràfic i redactora del catàleg de l'exposició *Pau Rodon, un modernista d'avantguarda*. (2004-2006)

A partir d'aleshores va continuar amb les seves col·laboracions com a analista de teixits antics de tradició andalusina, fatimita i magrebina.

Actualment du a terme la valoració del fons patrimonial del CDMT, utilitzant un sistema de taxació de tèxtils antics dissenyat per ella mateixa, que també ha estat utilitzat en la valoració de la col·lecció de teixits estampats del Museu d'Història de Sabadell.

Ha participat com a ponent en diferents congressos nacionals i internacionals entre els que destaquen: les III i IV Jornades Internacionals de Tèxtils Precolombins (2004 i 2007); el cicle de conferències celebrat a la Universitat Autònoma de Barcelona *Els Còdexs Mesoamericans* (2006); el *52 Congrés Internacional d'Americanistes* a Sevilla (2006); el *Primer Seminari Internacional sobre Patrimoni Cultural*, dedicat al tèxtil americà a Mèxic (2007); el cicle de conferències del Museu d'Història de Sabadell amb ocasió de l'exposició *Indianes, Estampats*; el *2nd REEA Congrés d'Americanistes Belgues* a Louvain-la-Neuve (Bèlgica, 2008); els cicles de conferències *Altaveu dels Amics de la Unesco* (2007, 2008); el *53 Congrés Internacional d'Americanistes* a Mèxic (2009).

Ha publicat articles en diversos catàlegs i revistes especialitzats en el tèxtil:

BARGALLÓ, M. 2009. "Los textiles y el calendario tenochca". En *Image and Ritual in the Aztec World. Selected papers of the "Ritual Americas" conferences organized by the Société des Américanistes de Belgique in collaboration with the Red Europea de Estudios Amerindios. Louvain-la-Neuve (Belgium), 2-5 April 2008*. Sylvie Peperstraete (Ed.), pp. 44-55, Oxford.

BARGALLÓ, M. 2009. "Las mantas, instrumentos de los dioses. Propuesta de reconstrucción de ocho mantas mexicas partiendo de las instrucciones del *Códice Florentino*". En *Actas de las IV Jornadas Internacionales sobre Textiles Precolombinos*. Victoria Solanilla (Ed.), Universitat Autònoma de Barcelona, Grup d'Estudis Precolombins, Barcelona

BARGALLÓ, I. ; BARGALLÓ, M. 2008." Iconografía y contexto". en *Actas del 52 ICA*. (a impremta)

BARGALLÓ, A.; BARGALLÓ, M.; MARTÍN I ROS, R. M.. *Els teixits còptes del MHS*. Museu d'Història de Sabadell (Ed.). Sabadell, 2008

BARGALLÓ, A.; BARGALLÓ, M. 2007. "L'empresa de les indians: base d'estampats, de confusions i d'avalots", i BARGALLÓ, A.; BARGALLÓ, M.; MARTÍN I ROS, R. M. "catálogo con estudio técnico e histórico de los textiles expuestos" en *Indians, estampats*, Exposició en el Museu d'Història de Sabadell, setembre 2007-gener 2008, Museu d'Història de Sabadell (Ed.), pp. 31-45 y pp. 71-95, Sabadell.

BARGALLÓ, M.; DE LA VARGA, M.; BAUTISTA, L.; BRIZ, A.; AUBOUY, L. 2007. "Tintes de ayer, colores para el mañana" en *Datatèxtil* 15, pp.33-49. Centre de Documentació i Museu Tèxtil de Terrassa, Terrassa.

BARGALLÓ, A.; BARGALLÓ, M.; CARRERAS, M. 2007. "La biblioteca i l'arxiu de Pau Rodon i Amigó", en *Carrer dels Arbres*, 17, pp.109-120. Museu de Badalona, Badalona.

BARGALLÓ, M. 2006. "Propuesta de reconstrucción de ocho mantas mexicas partiendo de las instrucciones del Códice Florentino", en *Datatèxtil* 14, pp.18-33. Centre de Documentació i Museu Tèxtil de Terrassa, Terrassa.

BARGALLÓ, M. 2006. *Pau Rodon, un modernista d'avantguarda* (catálogo de la exposición). Centre de Documentació i Museu Tèxtil de Terrassa, Terrassa.

BARGALLÓ, M. 2006. "Las mantas precolombinas según fray Bernardino de Sahagún", en *Actas de las III Jornadas Internacionales sobre Textiles Precolombinos*. Victoria Solanilla (Ed.), pp. 89-100. Universitat Autònoma de Barcelona i Grup d'Estudis Precolombins, Barcelona.

BARGALLÓ, M. 2004. "Pau Rodon i Amigó o senyor teixits". *Carrer dels arbres*, 15, pp. 27-42. Museu de Badalona, Badalona.

BARGALLÓ, M. 2003. "Los inicios de la industria de la pana en Cataluña", en *Datatèxtil* 9 pp.62-75. Centre de Documentació i Museu Tèxtil de Terrassa, Terrassa.